

МІЖСОБИСТІСНА ДОВІРА ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ INTERPERSONAL TRUST AS A SUBJECT OF PSYCHOLOGICAL ANALYSIS

Стаття присвячена теоретичному аналізу проблеми міжособистісної довіри в психологічній науці. Розкрито історичний аспект дослідження феномену довіри в психології. Представлено такі основні напрями дослідження довіри в психології, як: довіра до світу, що відображає особистісну установку людини до сприйняття зовнішнього світу; довіра до інших людей (міжособистісна довіра), що відображає внутрішню установку особистості до сприйняття та відносин з іншими людьми; довіра до себе, що відображає внутрішнє переконання та впевненість особистості у власних здібностях, цінності та здатності до досягнення мети. Здійснено аналіз досліджень міжособистісної довіри в межах окремих психологічних напрямів – психоаналізу, гештальт-підходу, гуманістичного напряму психології, транзактного аналізу. Представлено аналіз праць українських науковців, у яких досліджено міжособистісну довіру. У працях вітчизняних вчених основний акцент робиться на соціальному походженні означеного феномену: довіра формується внаслідок конкретних взаємин між людьми у результаті формування моральної свідомості; довіра до інших розглядається як вираз довіри до світу і може бути розглянута як внутрішньоособистісний феномен. У міжнародному науковому контексті довіра характеризується як специфічний тип ставлення особистості до різних явищ оточуючої дійсності, який формується на основі позитивних емоційних оцінок та інтересу до них; як морально-практичне ставлення особи до свого співрозмовника, засноване на переконанні в його порядності, чесності та щирості. Вона передбачає взаємні очікування позитивних результатів взаємодії. Довіра може ґрунтуватися на особистій відданості або емоційному зв'язку, а також на спільних інтересах і цілях. Зроблено висновок про доцільність міждисциплінарного підходу до дослідження феномену міжособистісної довіри.

Ключові слова: довіра, міжособистісна довіра, довіра до себе, довіра до світу, довірчі відносини, досвід взаємодії.

The article is devoted to the theoretical analysis of the interpersonal trust problem in psychological science. The historical aspect of the research of the phenomenon of trust has been shown. The main areas of trust research in psychology have been presented: trust in the world, which reflects a personal attitude to the perception of the outside world; trust in other people (interpersonal trust), which reflects an individual's internal attitude towards perception and relations with other people; self-trust, which reflects an individual's inner conviction and confidence in his or her own abilities and value. An analysis of research on interpersonal trust has been carried out within the different psychological directions: psychoanalysis, gestalt approach, humanistic direction of psychology, transactional analysis. An analysis of the works of Ukrainian scientists, in which interpersonal trust was investigated, has been presented. In the works of domestic scientists, the main emphasis is placed on the social origin of this phenomenon: trust is formed as a result of specific relationships between people as a result of the formation of moral consciousness; trust in others is seen as an expression of trust in the world and can be seen as an intrapersonal phenomenon. In the international scientific context, trust is characterized as a specific type of attitude of an individual to various phenomena of the surrounding reality, which is formed on the basis of positive emotional evaluations and interest in them; as a moral and practical attitude of a person to his or her companion, based on the belief in his or her decency, honesty and sincerity; it involves mutual expectations of positive results of interaction. Trust can be based on personal commitment or emotional connection, as well as shared interests and goals. The conclusion was made about the expediency of an interdisciplinary approach to the study of the phenomenon of interpersonal trust.

Key words: trust, interpersonal trust, self-trust, trust in the world, trust relations, experience of interaction.

УДК 159.942:316.47]:159.9.072.5
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.59.16>

Мосол Н.О.

к. психол. н.,
доцент кафедри психології
Запорізький національний університет

Актуальність дослідження. Швидкі темпи розвитку і трансформацій в сучасному світі виявляються у відчутті людьми нестабільності життя, непередбачуваності подій та розгубленості перед масштабними метаморфозами інформаційного суспільства. Це призводить до виникнення ризиків та небезпеки, що сприяє технізації та віртуалізації міжособистісних відносин, коли більшість спілкування переміщується у віртуальний простір мережі Інтернет. У такій ситуації міжособистісна довіра стає не лише важливою для розвитку та зміцнення міжособистісних взаємин, але й фундаментальним механізмом ефективного функціонування суспільства.

Міжособистісна довіра – це ключовий елемент, який визначає якість відносин і взаємодії у сучасному світі. Довіра до іншої людини означає віру у її надійність, відповідальність

та цілісність. Довіра також включає в себе віру в добрі наміри іншої особи, у її здатність до співчуття, дотримання домовленостей та підтримки. Відносини, побудовані на довірі, характеризуються відкритістю, взаємоповагою та підтримкою, що робить їх важливими для психологічного здоров'я і стабільності взаємин.

Проблема довіри висвітлена в працях українських і зарубіжних науковців, у яких досліджено: почуття базової довіри до світу та розвиток ідентичності в онтогенезі (Е. Еріксон); довіру до себе як умову збереження цілісності особистості та самореалізації (К. Роджерс); взаємозв'язок довіри до себе і довіри до світу (Н. Кравець); розвиток довіри до себе у майбутніх психологів (С. Шевченко); особливості розвитку довіри до себе в юнацькому віці (Н. Єрмакова; О. Шевченко); зв'язок довіри до

себе з емпатією в підлітковому віці (Ю. Данилова); довіру як компонент психічного здоров'я особистості (Г. Чайка).

Науковці також досліджували певні аспекти довіри в міжособистісній взаємодії: психологічні чинники розвитку довіри до викладача у студентів технічного університету (О. Лашко); довіру клієнта до психолога (К. Ву, З. Денг, Р. Еванс); проблематику довірчих відносин між лікарем та пацієнтом (Л. Конг, Й. Чен, Л. Вонг, А. Ролфе, Л. Саш-Гібсон, К. Катарзіна, І. Рудацька).

Водночас, попри наявність значної кількості досліджень довіри до себе, недостатньо уваги приділяється вивченню довіри у сфері міжособистісних відносин. Розуміння та підтримка механізмів, які сприяють побудові довірчих відносин, важливі для психічного здоров'я та збереження емоційного благополуччя особистості.

Мета статті – представити результати теоретичного аналізу проблеми міжособистісної довіри в психологічній науці.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих наукових результатів. Феномен довіри відігравав значну роль у структурі та функціонуванні суспільства на всіх етапах історії та серед різних національних груп, що робить довіру універсальним явищем, присутнім у всіх сферах соціального життя. Довіра є поняттям, яке широко використовується в соціологічних, психологічних, економічних та інших наукових дослідженнях. Проте її точне визначення залишається складною проблемою через розбіжності у тлумаченні цього терміна.

У словниках поняття «довіра» трактується як впевненість у чийсь сумлінності, щирості та правильності. У більш широкому розумінні довірчі відносини визначаються як відкриті та позитивні взаємовідносини між людьми, в яких існує впевненість у порядності та доброзичливості іншої особи, з якою вони перебувають у відносинах [12].

Протягом тривалого часу в соціогуманітарних науках категорія довіри отримувала різноманітні тлумачення. У філософії довіру розглядали як механізм міжособистісних відносин; у політології – як емоційно забарвлене ставлення до політичних інститутів та складову частину соціального капіталу; у соціології – як благодійну поведінку партнера та компонент суспільних відносин. У психології довіру досліджували як основу для ефективної самореалізації, базову установку та чинник міжособистісних відносин [15].

Починаючи з середини ХХ століття, довіра стала предметом дослідження в психології. Посилення уваги до дослідження феномену довіри може бути пояснене декількома чинниками. По-перше, значне зростання склад-

ності суспільства через індустріалізацію, глобалізацію, технологічний прогрес спричинило появу нових соціальних взаємодій, складних міжособистісних відносин та міжнародних зв'язків, що стимулювало інтерес до розуміння механізмів довіри. По-друге, політичні та історичні події – світові війни, політичні кризи та соціальні перетворення – створили нові виклики для довіри як в особистому, так і в громадському житті, що викликало необхідність вивчення цього феномену. Також зростанню інтересу до вивчення довіри сприяв розвиток психології як науки [8; 14].

У психологічній науці довіра досліджувалася в трьох основних аспектах:

– довіра до світу, що відображає особистісну установку людини до сприйняття зовнішнього світу і її переконання у тому, що світ і його мешканці не мають наміру завдати шкоди. Це базовий елемент психологічного та соціального благополуччя особистості. Довіра до світу формується на основі досвіду спілкування з іншими людьми, оточення, культурних норм та цінностей. Особа, яка має високий рівень довіри до світу, має тенденцію бачити світ у світлішому контексті, більш оптимістично сприймає події та вірить у позитивні наміри оточуючих. Ця довіра може бути підтримана через розуміння, підтримку та взаємодію з оточуючими, а також через власний внутрішній розвиток і самопізнання. Наприклад, особистості з високим рівнем довіри до світу можуть відчувати більшу впевненість у собі, відкритість до нового досвіду і здатність до емпатії;

– довіра до інших людей (міжособистісна довіра), що відображає внутрішню установку особистості до сприйняття та відносин з іншими людьми. Це віра в добрі наміри, надійність, чесність та відкритість інших людей, а також впевненість у їхній здатності до позитивної взаємодії. Довіра до людей виникає на основі досвіду взаємодії з оточуючими, особливо з раннього дитинства через дитячі взаємовідносини з батьками, родичами та іншими дорослими. Потім цей досвід розширюється на взаємодію з однолітками, друзями, колегами тощо. Особи з високим рівнем довіри до людей зазвичай мають позитивний погляд на світ та відчуття безпеки у взаємодії з іншими. Вони можуть відчувати більшу емоційну підтримку та емпатію, бути більш відкритими в спілкуванні та готовими до співпраці. Довіра до людей є ключовим елементом успішних міжособистісних відносин і взаємодії в суспільстві. Вона сприяє формуванню дружби, кооперації, партнерства та взаємопідтримки. Також вона відіграє важливу роль у визначенні психологічного благополуччя та загального задоволення життям;

– довіра до себе, що відображає внутрішнє переконання та впевненість особистості

у власних здібностях, цінності та здатності до досягнення мети. Це віра в себе, свої можливості та силу впоратися з різноманітними життєвими викликами та перешкодами. Довіра до себе формується на основі внутрішньої самооцінки, досвіду успіхів та невдач, а також взаємодії з оточуючими людьми та отриманою підтримкою. Особистості з високим рівнем довіри до себе зазвичай відчуються більш самостійними, спроможними та готовими приймати рішення.

Розглянемо дослідження міжособистісної довіри в межах окремих психологічних напрямів. Згідно з психоаналітичною теорією довіра формується у дитинстві через взаємодію з батьками та іншими близькими особами. Розвиток довіри пов'язаний з розвитком психічних механізмів, таких як відчуття безпеки, прив'язаність та ідентифікація. Зокрема, К. Юнг трактував довіру як один із ключових аспектів розвитку індивіда та його взаємодії з світом. Він вважав, що основна сутність довіри полягає в спроможності індивіда віддати свою віру внутрішнім силам та інстинктам, які науковець визнавав важливим рушійним фактором психічного життя. На думку К. Юнга, довіра виникає тоді, коли людина почуває гармонію та співзвучність з внутрішнім архетипом самості. Відчуття довіри також пов'язувалося зі здатністю індивіда зв'язувати свою свідомість зі своїм несвідомим та розуміти його сигнали та символи [16].

Австрійський психотерапевт А. Адлер [1] розглядав довіру як важливий психологічний аспект, який відображає ставлення людини до себе та до інших. Він вважав, що довіра є основою для успішних міжособистісних відносин і для психічного здоров'я взагалі. На думку А. Адлера, довіра до себе та до інших виникає в результаті відчуття сприйняття індивідом своєї важливості та цінності. Він підкреслював, що розвиток довіри пов'язаний зі здатністю вирішувати конфлікти та впоратися зі стресом в позитивний спосіб. Також вчений вважав, що важливим аспектом довіри є можливість виявити відкритість та чесність у спілкуванні з іншими.

Е. Еріксон [17] розглядав довіру як фундаментальну складову частину психічного розвитку, яка виникає на ранніх стадіях життя людини. Він вважав, що почуття базової довіри є ключовим для психологічного здоров'я та емоційного благополуччя. Вчений стверджував, що перші роки життя формують структуру особистості і її спосіб сприйняття світу та визначають стадію довіри проти недовіри, яка виникає в перші роки життя. Підтримка довіри до близьких оточуючих осіб у цей період сприяє формуванню позитивного ставлення до світу та інших людей.

Представник гештальт-підходу Ф. Перлз [19] трактував довіру як важливий аспект пси-

хічного здоров'я та емоційного благополуччя, вважаючи, що довіра до себе і до інших є основною складовою частиною гармонійного функціонування особистості. У своїх дослідженнях науковець особливу увагу приділяв внутрішньому конфлікту, що виникає внаслідок недостатньої довіри до себе та до інших. Він розглядав довіру як ключовий елемент взаємодії зі світом та з оточуючими і вказував на її важливість для психологічної стійкості та самоповаги. За Ф. Перлзом, якщо людина відчуває дефіцит довіри до себе, це може призвести до залежності від минулого досвіду або мрій про майбутнє, що може вказувати на внутрішні конфлікти та невирішені питання.

Американський психолог Е. Шостром [20] (представник еkleктичного підходу) висловлював думку про те, що довіра до себе та до інших взаємопов'язані і не можуть бути розглянуті окремо. Він вказував на те, що людина завжди має деякий рівень недовіри до себе, а також до інших, і це може впливати на її поведінку та взаємодію з навколишнім світом. Е. Шостром також звертав увагу на те, що недостатня довіра може спонукати людину до маніпулятивних стратегій, щоб забезпечити контроль над іншими або зберегти власну безпеку. Розвиток довіри як основного елементу взаємодії та спілкування між людьми є ключовим для здорових та стійких міжособистісних відносин.

Представники гуманістичного напрямку психології, такі як К. Роджерс та А. Маслоу, трактують довіру як важливий аспект психологічного розвитку та самореалізації особистості. Вони підходять до цього поняття з впевненістю в тому, що людина має внутрішній потенціал для росту та самовдосконалення. Згідно з гуманістичною психологією довіра є необхідною умовою для здорового психічного функціонування. Вони вважають, що довіра до себе та до інших сприяє розвитку особистості, підтримує внутрішню гармонію та допомагає людині досягати свого потенціалу.

К. Роджерс [13] вважав, що довіра виникає внаслідок емпатії та прийняття з боку інших людей. Він наголошував на важливості умов для вираження довіри, таких як відвертість, прийняття та підтримка. Вчений характеризував довіру до себе як ключовий фактор для конструктивної та самореалізованої поведінки людини. Це означає, що довіра до себе є важливою умовою для збереження цілісності особистості, сприяє успішній самореалізації та ефективній комунікації з оточенням.

У своїх дослідженнях А. Маслоу [18] визначав довіру як один із ключових аспектів внутрішньої безпеки та самореалізації. Він вважав, що розвиток довіри є необхідним для досягнення вищих рівнів самореалізації та особистісного зростання.

Представники транзактного аналізу – Е. Берн та ін. [3] – трактують довіру як ключовий елемент взаємодії та комунікації між людьми. Вони розглядають довіру як основу для стабільних та здорових міжособистісних відносин. З точки зору транзактного аналізу довіра до себе та до інших виникає з різних життєвих досвідів, особистих переконань та сприйняття себе та інших людей. Люди вчаться довіряти або не довіряти з раннього дитинства залежно від свого оточення та взаємодії з близькими. Одним з ключових аспектів транзактного аналізу є аналіз транзакцій – обміну поведінкою та комунікацією між людьми. Довіра грає важливу роль у процесі цієї взаємодії, впливаючи на характер спілкування та якість міжособистісних відносин.

В українському науковому контексті питання довіри було порушено наприкінці 1990-х років ХХ століття. Є. Прокопович та А. Ідобаєва [11] зазначають, що справжнім джерелом зацікавлення наукового середовища в проблемі довіри у цей час були практичні потреби, які породили суспільний інтерес до цього питання (це, зокрема, дефіцит довіри в багатьох сферах суспільства). Цей інтерес стимулював появу попиту на знання щодо довіри, що дозволило не лише описувати, а й пояснювати, прогнозувати і, якщо можна, впливати на рівень довіри.

У працях багатьох вітчизняних дослідників (Ю. Алексєєва [2], Н. Василець [4], В. Кравченко [8] та ін.) основний акцент робиться на соціальному походженні: довіра формується внаслідок конкретних взаємин між людьми у результаті формування моральної свідомості.

У сучасному суспільстві довіра вважається проблемою, яка, мовляв, перебуває у «тіні» міжособистісних відносин. У кожному акті спілкування завжди існує певний рівень довіри. Довіра також є вихідною умовою для позитивних міжособистісних відносин, без неї стосунки можуть перетворитися на конфліктні. Довірчі відносини означають такі, що ґрунтуються на моральному кредиті та добровільних взаємних зобов'язаннях. Довіра до інших розглядається як вираз довіри до світу і може бути розглянута як внутрішньоособистісний феномен [4; 7].

Довіра як соціальний капітал відображає індивідуальний та колективний досвід, а атмосфера довіри встановлює норми міжособистісних відносин. Вона передає в собі соціальну пам'ять і сприяє ефективній та взаємовигідній взаємодії, знижуючи транзакційні витрати. Вирішення питання щодо того, довіряти чи ні, часто ґрунтується на інформації про об'єкт довіри. Якщо така інформація недоступна або суб'єкт не має можливості її адекватно оцінити, він спирається на думку довірених, авторитетних осіб. Наявність детальної інформації про конкретні події, осіб та організації доз-

воляє розібратися в питанні та сформуванню власне ставлення щодо довіри чи недовіри (А. Алексєєва [2], Г. Чуйко, Я. Чапак [14]).

На думку Д. Лисенка [10], психологічний зміст довіри полягає у специфічному відношенні між суб'єктами та об'єктами довіри, яке виникає в результаті їх безпосередньої чи опосередкованої взаємодії та відображає внутрішнє ставлення суб'єктів, зумовлене оцінкою сприятливих результатів цієї взаємодії. Водночас довіра є певним станом суб'єкта, який визначається актуальними психічними процесами, які виникли в ситуації довіри.

Довіра та недовіра чинять складний вплив на результативність взаємодії: довіра сприяє формуванню міцних та позитивних відносин і забезпечує ефективну співпрацю, але занадто висока довіра може мати негативні наслідки. Недовіра допомагає зберегти суб'єкта та його захист від негативних наслідків взаємодії; проте вона також може мати певний позитивний вплив і сприяти більш ефективному контакту.

Сутність довіри має глибоко психологічний характер і не лише впливає на міжособистісні відносини, але й відображає ставлення особистості як до себе, так і до тих частин соціуму, з якими вона взаємодіє у певний момент часу. Довіра до світу розглядається як базовий компонент нормального психічного розвитку особистості і виникає внаслідок позитивної взаємодії з навколишнім середовищем. Недовіра пов'язана з такими почуттями і станами, як невпевненість у собі, підозрілість, замкненість, почуття меншої цінності, несаможиттєвості, тривожність, боязкість, розгубленість, почуття безнадійності, відчуття запусченості (Т. Гурлева [6], К. Круглов [9]).

На думку Ж. Вірної [5], довіра проявляється у тих діях людини, які відповідають її власним цінностям і не суперечать їм. Довіру можна розглядати як поняття, яке виражає впевненість у надійності інших, почуття відповідальності, орієнтацію на виявлення можливих ризиків та досягнення максимально ефективного результату. Вона формується під впливом домінуючих цінностей суспільства та конкретного культурного коду.

Дослідження в галузі етнопсихології дозволяють розглядати проблему довіри в контексті розуміння української ментальності. Завдяки тривалому підпорядкуванню України та відтоку інтелектуального потенціалу до інших країн протягом століть в соціумі сформувалася недовіра та настороженість. Довірчі відносини значною мірою визначаються тими культурними впливами, які переважають у певну історичну епоху.

Отже, поняття довіри широко використовується у психології, соціології, економіці, політиці та інших наукових дисциплінах, а його

визначення є серйозною проблемою через різноманітність інтерпретацій. Розгляд питання довіри у контексті міждисциплінарного підходу вважається доцільним, оскільки це дозволить значно розширити галузь застосування терміна і глибше зрозуміти його сутність.

У міжнародному науковому контексті довіра характеризується як специфічний тип ставлення особистості до різних явищ оточуючої дійсності, який формується на основі позитивних емоційних оцінок та інтересу до них; як морально-практичне ставлення особи до свого співрозмовника, засноване на переконанні в його порядності, чесності та щирості; вона передбачає взаємні очікування позитивних результатів взаємодії. Довіра може ґрунтуватися на особистій відданості або емоційному зв'язку, а також на спільних інтересах і цілях.

Висновки з проведеного дослідження та перспективи подальших наукових пошуків у цьому напрямі. У статті представлено результати теоретичного аналізу проблеми міжособистісної довіри в психологічній науці. Розкрито основні напрями дослідження довіри в психології: довіра до світу, що відображає особистісну установку людини до сприйняття зовнішнього світу; довіра до інших людей (міжособистісна довіра), що відображає внутрішню установку особистості до сприйняття та відносин з іншими людьми; довіра до себе, що відображає внутрішнє переконання та впевненість особистості у власних здібностях, цінності та здатності до досягнення мети. Здійснено аналіз досліджень міжособистісної довіри в межах окремих психологічних напрямів. Згідно з психоаналітичною теорією довіра формується у дитинстві через взаємодію з батьками та іншими близькими особами; розвиток довіри пов'язаний з розвитком психічних механізмів, таких як відчуття безпеки, прив'язаність та ідентифікація. Представники гештальт-підходу трактують міжособистісну довіру як важливий аспект взаємодії людей на основі взаємної відкритості, взаєморозуміння та підтримки. Психологи гуманістичного напрямку психології характеризують довіру до інших та до себе як важливий аспект психологічного розвитку та самореалізації особистості. З точки зору транзактного аналізу довіра до себе та до інших виникає з різних життєвих досвідів, особистих переконань та сприйняття себе та інших людей. Довіра грає важливу роль у процесі транзакцій (обміну поведінкою та комунікацією між людьми), впливаючи на характер спілкування та якість міжособистісних відносин. У працях вітчизняних вчених основний акцент робиться на соціальному походженні означеного феномену: довіра формується внаслідок конкретних взаємин між людьми у результаті формування моральної свідомості; довіра до інших розглядається як

вираз довіри до світу і може бути розглянута як внутрішньоособистісний феномен. Зроблено висновок про доцільність міждисциплінарного підходу до дослідження феномену міжособистісної довіри.

Перспективним розвитком наукової проблематики вважаємо емпіричне дослідження міжособистісної довіри в заданій системі (наприклад, «Лікар – пацієнт»).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адлер А. Індивідуальна психологія як шлях до пізнання та самопізнання людини. Київ : Наука жити, 1997. 357 с.
2. Алексєєва Ю.А. Психологічний аналіз семантичного простору концепту «віра». *Проблеми сучасної психології*, 2014. Випуск 26. С. 40–54.
3. Берн Е. Ігри, в які грають люди. Люди, які грають в ігри. Київ : Форс Україна, 2022. 576 с.
4. Василюк Н.М. Структура соціально-психологічних чинників довіри. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 1. С. 12–20.
5. Вірна Ж.П. Довіра до організації: психологічні індикатори стресостійкості і задоволеності працею фахівців : монографія / за ред. С.Д. Максименка, С.Б. Кузікової, В.Л. Зливкова. Київ – Суми, 2019. 542 с.
6. Гурлева Т.С. Довіра в опосередкованому спілкуванні: психологічна допомога особистості в кризових умовах. *Актуальні проблеми психології*. 2018. Т. 3: Консультативна психологія і психотерапія. Вип. 14. С. 191–213.
7. Кожем'якіна О.М. Довіра як ціннісна основа соціальної взаємодії: автореф. дис. ... докт. філос. наук : 19.00.03. Київ, 2020. 36 с.
8. Кравченко В.Ю. Психодіагностика довіри. *II науково-практична конференція*. Харків, 17–18 квітня, 2020 р. Харків, 2020. С. 125–127.
9. Круглов К. Довіра як чинник соціально-психологічного клімату виробничого колективу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2020. Випуск 1. С. 139–145.
10. Лисенко Д.П. Психологічні особливості формування довіри в міжособистісних відносинах. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 4. Т. 1. С. 135–139.
11. Прокопович Є.М., Ідобаєва А.Л. Психологічне дослідження феномену довіри та корпоративної культури. *Psychological Journal*. 2020. № 6. С. 84–93.
12. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О.М. Степанов. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.
13. Роджерс К. Вчитися бути вільним. *Гуманістична психологія: Антологія* : у3-х т. Київ : Університетське видавництво «Пульсари», 2001. Том 1 : Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. 252 с.
14. Чуйко Г.В., Чаплак Я.В. Міжособистісна довіра як передумова партнерських стосунків між людьми. *Психологічний часопис*. 2020. No 1. Вип. 6. С. 29–39. DOI: 10.31108/1.2020.6.1
15. Шевченко Н.Ф., Цигика О.Є. Аналіз явища довіри в різних напрямках наукового знання. *Проблеми сучасної психології*. 2017. № 1 (11). С. 95–100.

16. Юнг К. Архетипи і колективне несвідоме. Львів : Астролябія, 2023. 588 с.

17. Erikson E.H. Identity, youth and crisis. New York : W.W. Norton Company, 1968. 336 p.

18. Maslow A.H. Toward a Psychology of Being, 3rd Edition. Hoboken, New Jersey : Wiley, 274 p.

19. Perls F., Hefferline R., Goodman P. Gestalt Therapy: Excitement and Growth in the Human Personality. The Gestalt Journal Press ; New edition, 1951. 514 p.

20. Shostrom E. Man the Manipulator: The Inner Journey from Manipulation to Actualization. New York : Bantam books, 1968. 189 p.